

УДК 821.162.1.06–1.09 : 355.44 (477.43–21) “1672” Кам’янець-Подільський

“RELACUJA KAMIEŃCA WZIĘTEGO...” СТАНІСЛАВА МАКОВЕЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ОБЛОГИ КАМ’ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В 1672 РОЦІ

Пйотр БОРЕК

Інститут польської філології Педагогічного університету
ім. Комісії національної освіти в Кракові
(Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Pedagogicznego
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie)
вул. Підхорунжих 2, Краків 30-084, Польща
(ul. Podchorążych 2, Kraków 30-084, Polska)

Віршований твір “Relacja Kamieńca wziętego...” створив учасник облоги Кам’янець-Подільського, яка стала центральною подією війни 1672–1676 років між Річчю Посполитою і Османською імперією. Автор твору Станіслав Маковецький перебував в обложеної фортеці в 1672 р. і став свідком подій, що відбувалися тут до кінця серпня. У його розповіді, незважаючи на її віршовану форму, подано якнайбільше відомостей про перебіг облоги Кам’янець-Подільського. Порівняння змісту цього твору з іншими тогочасними джерелами свідчить: жодне з них не містить настільки докладних даних, на підставі яких можна реконструювати обставини оборони й здобуття фортеці.

Ключові слова: поезія XVII ст., віршований історичний твір, Річ Посполита, облога Кам’янець-Подільського 1672 року.

Relacji Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672, авторства летичівського стольника Станіслава Маковецького¹, донедавна не щастило на видавців². Не тішився також твір особливим зацікавленням з боку дослідників віршованої барокової епіки³. Можна припускати, що і тих, і тих розчаровував низький художній рівень реляції, написаної одинадцятискладовим віршем, а також погана читабельність рукописних копій. До нашого часу збереглися щонайменше три копії твору⁴. Змістове наповнення *Relacji Kamieńca wziętego*

¹ *Makowiecki S. Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / Oprac. P. Borek. Kraków, 2008.*

² Фрагменти віршованої реляції опубліковано в: *Sajkowski A. Nad staropolskimi pamiątkami. Poznań, 1964. S. 12–13, 80–82; Poeci polskiego baroku / Oprac. J. Sokołowska i K. Żukowska. Warszawa, 1965. T. 2. S. 177–192.*

³ На увагу, під цим кутом зору, заслуговує праця: *Nowak-Dłużewski J. Kamieniec i Buczacz // Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj królowie rodacy / Z rękopisu wydał, opracował i posłowiem opatrzył S. Nieznanowski. Warszawa, 1980. S. 49–54.*

⁴ У результаті архівних пошуків виявлено наступні копії твору: 1) копія XVIII ст. (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), zbiory Branickich z Sucheja, sygn. 168/199; 2) копія

було опосередковано – у вигляді прозаїчного переказу – відоме читачам від моменту її видання Теодором Вежбовським у 1886 р. Ця публікація мала змінену назву: “Relacyja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodujowskiego, przez JMci pana Stanisława Makowieckiego stolnika latyczewskiego”⁵. Саме цим переказом скористався Генрик Сенкевич при написанні свого “Pana Wołodujowskiego”⁶. Співставлення вмісту оригінального твору і його прозаїчної переробки показує, що Т. Вежбовський здійснив чимало корекцій, посеред яких найважливішою видається апологія “малого рицаря”. Для нас, однак, суттєвішим є “знеохочення” потенційних читачів, як того прагнув Т. Вежбовський, до цього рукопису через його незначну естетичну якість: “Але вірш pana Маковецького є дуже нудним і в багатьох місцях незрозумілим. Тому ми вирішили подати його прозою, і в деяких місцях скоротити, зберігаючи однак сумлінно цілу суть і, наскільки можливо, самі слова оригіналу”⁷. Якісна оцінка твору, здійснена Т. Вежбовським, залишалася незмінною в наступному столітті. Ще ретельніше за оцінювання мистецької майстерності автора *Relacyji Kamieńca wziętego* взявся Юліуш Новак-Длужевський, заслужений дослідник давньої польської літератури. В якості прикладу достатньо процитувати кілька його оціночних суджень, скерованих на адресу летичівського стольника: “Маковецький був людиною без крихти літературного таланту”⁸; “Пише неправильною мовою, що взорується на повсякденній мові шляхти, але анітрохи не поліпшеною”; “Мабуть не навчався в єзуїтському колегіумі або навчався в ньому дуже погано, якщо не осягнув літературних навичок на лекціях з риторики”⁹; “Маковецькому бракує якогось такого описуючого таланту, не кажучи вже про повністю недосяжну для нього

XVIII ст., в якій бракує приблизно 30 % тексту наприкінці твору (Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, sygn. 730; 3) копія XIX ст. (Biblioteka PAN w Kórniku, sygn. 1304. Докладніше про них у: *Makowiecki S. Relacyja Kamieńca...* S. 23. Можливо існують якісь копії твору в українських архівах.

⁵ Текст вміщено в: *Wierzbowski T. Relacyja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodujowskiego, przez JMci pana Stanisława Makowieckiego stolnika latyczewskiego // Przegląd Powszechny. Kraków, 1886. T. 9. S. 388–410; T. 10. S. 44–67.*

⁶ *Sajkowski A. W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników. Poznań, 1984. S. 235–248.* З-поміж раніших праць див., наприклад: *Sternal T. Oblężenie Kamieńca w powieści i historii. Studium historycznoliterackie // Przegląd Polski. Kraków, 1889. T. 94. S. 305–347; Kijas J. Źródła historyczne “Pana Wołodujowskiego” // Pamiętnik Literacki. Wrocław, 1952. Zesz. 2–3; Kosman M. Na tropach bohaterów “Trylogii”. Warszawa, 1986. S. 329 etc.*

⁷ “Ale wiersz pana Makowieckiego jest bardzo nużący i w wielu miejscach niejasny. Dlatego pozwoliliśmy sobie przelożyć go na prozę, i w niektórych miejscach skrócić, zachowując jednak wiernie cały charakter i o ile możności własne słowa oryginału” (*Wierzbowski T. Relacyja o upadku Kamieńca...* T. 9. S. 388; переказ зроблено з копії, що зберігається в АГАД).

⁸ “[Makowiecki] był człowiekiem bez krzty talentu pisarskiego” (*Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna...* S. 49).

⁹ “Pisze językiem niepoprawnym, wzorowanym na codziennej mowie szlacheckiej, ale nic nie szlifowanym”; “Widocznie nie uczył się w kolegium jezuickim albo się w nim uczył bardzo źle, jeżeli nie zdobył rudymentów pisarskich na lekcjach retoryki” (*Ibid.*).

майстерність мистецького бачення людей та історичних подій”¹⁰; “Навіть найдетальніші життєві подробиці не можуть пожвавити мертвої уяви цього пісного письменника”¹¹. У свою чергу Алоїзій Сайковський висновкував: “Переходячи до рукопису, слід зазначити, що застосований до твору термін “нудний” був би для “поєми” Маковецького компліментом. Летичівський столяр, з покликання жовнір, а не поет, дав нам щось таке нездале, що важко поставити його поруч з якимось тогочасним, такого ж “таланту” літератором”¹². Відтак можна не дивуватися, що після ознайомлення з подібними авторитетними думками наступні покоління вчених не поспішали до серйознішого дослідження манускриптів з реляцією С. Маковецького*.

Нещодавно опубліковане нами критичне видання *Relacyji Kamieńca wziętego* дозволяє – на маргінесі едиційних праць** – підняти дискусію з категоричними судженнями попередніх інтерпретаторів тексту (бо не завжди художній рівень визначав популярність праці) і, що важливіше, вказати на придатність твору для реконструкції подій, котрі відбувалися в Кам’янці Подільському в другій половині серпня 1672 р. Видається, що цінність цього твору визначає не його поетичне наповнення, а пізнавальне значення. Останнє стає вповні відчутним лише після зіставлення твору С. Маковецького з іншими, відомими нам сьогодні реляціями, що стосуються падіння кам’янецької метрополії¹³.

Перш ніж буде представлено змістове наповнення *Relacyji Kamieńca wziętego* слід присвятити трохи уваги постаті автора. Станіслав Маковецький гербу Помян не залишив по собі жодної біографії, що ускладнює (а властиво унеможлиблює) повну реконструкцію його життєвого шляху¹⁴. Відомо, що походив він найімовірніше з Великого Лукошина в Добжинській землі (нині в Липновському повіті). Де здобув освіту не відомо. Перед 1672 р. посів уряд

¹⁰ “Makowieckiemu zbywa na jakim takim talencie narratorskim, już nie mówiąc o niedostępnej dla niego zupełnie sztuce plastycznego widzenia ludzi i wypadków dziejowych” (Ibid. S. 52).

¹¹ “Nawet najrealniejsze szczegóły życia nie mogą ożywić martwej wyobraźni tego jałowego pisarza” (Ibid. S. 54).

¹² “Przechodząc do rękopisu, to trzeba stwierdzić, że zastosowany do dzieła termin “nużący” byłby dla “poematu” Makowieckiego komplementem. Stolnik latyczowski, żołnierz z powołania, ale nie poeta, dał nam tak coś nieudolnego, że trudno o zestawienie go z jakimś współczesnym równego geniuszu literatem” (*Sajkowski A. W stronę Wiednia...* S. 237–238).

* Заради справедливості варто підкреслити, що названі вчені звертали увагу на фактографічну корисність *Relacyji Kamieńca wziętego* для історичних досліджень. Цим джерелом (щоправда, зазвичай його опублікованим переказом) послуговувались історики, які займалися конфліктом між Річчю Посполитою і Османською імперією в 1672 р.

** При підготовці публікації використано названі вище три рукописні копії твору.

¹³ Пор., наприклад: *Opisanie szturmu do Kamieńca Podolskiego przez cesarza tureckiego // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał i wydał F. Kluczycki. Kraków, 1880. T. 2. Cz. 2. S. 1060–1063; Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. Warszawa, 1964. T. 10. Cz. 1. S. 259–260 (Kamieniec Podolski utracony a[nn]o 1672).*

¹⁴ Зазначимо, що летичівські городські книги за той час переважно не збереглися, див.: *Stolicki J. Księgi grodzkie latyczowskie // Biuletyn Ukrainoznawczy. Przemyśl, 2001. T. 7. S. 154–162.*

летичівського стольника. Із записів у кам'янецьких гродських книгах випливає, що щонайменше від 14 лютого 1671 р. виконував обов'язки підстарости і кам'янецького гродського судді¹⁵. Під час злощасної облоги перебував у фортеці, керуючи обороною її відтинку зі сторони міста (про цей епізод біографії точно знаємо з аналізованого тут твору). Вже як вигнанець-егзулянт (*egzulant*) брав участь у боях під Кам'янцем у 1674 р., про що свідчить опублікована того ж року його віршована реляція під назвою “Szczęśliwa ekspedycja pod Kamieńcem z Turkami... Jana Potockiego... wojewody braclawskiego”¹⁶. Вже в міжвоєнний час С. Маковецького написав твір “Kapitolium nieśmiertelnej chwały... Rafała z Borzymia Makowieckiego, kasztelana kamienieckiego... przy kondolencji... Teresie z Dębian Kamienieckiej...”, надрукований у Кракові в 1689 р.¹⁷ Також дещо відомо про його політичну діяльність. Після того, як велика кількість шляхти залишила Поділля, Галич став новим місцем проведення подільського сеймика (на підставі рішень пацифікаційного сейму 1673 року)¹⁸, і саме там, на першому ж зібранні С. Маковецькому довірено, не без опору частини учасників сеймика, виконувати в Коронному трибуналі обов'язки депутата від Подільського воєводства. У трибуналі летичівський стольник мусив відстоювати претензії подільських вигнанців на грошове відшкодування за втрачені ними маєтки¹⁹. Зі збереженого листа короля Яна III Собеського до Александра Полубінського від 22 червня 1674 р. отримуємо натомість інформацію про монаршу довіру до летичівського стольника (а також до іншого егзулянта, чернігівського хорунжого Яна Міхала Мислішевського). У листі читаємо:

A że ur. Myśliszewski, chorąży czernihowski, tudzież ur. Makowiecki, stolnik latyczowski, per hostilitatem od własnych dziedzicznych odpadli majątności, nic słusniejszego nie baczmy, jako pomienionym ludziom rycerskim nam i Rzeczypospolitej dobrze zasłużonym, pewne [...] w dobrach naszych stołowych ekonomii brzeskiej w dzierzawie [adresata] pokazać reclinatorium. Żądamy gorąco, abyś folwark z dworem podług inwentarżów 1 tys. zł. rocznie dochodu czyniący, wymienionym donatariuszom naszym niezwłocznie do posesji podał²⁰.

¹⁵ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka; pod red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik, 1998. S. 182, 218.

¹⁶ Твір двічі передрукував Казімеж Владислав Вуйцицький – у 1843 і 1854 рр., див.: Bibliografia literatury polskiej “Nowy Korbut” / Oprac. zespół pod kierownictwem R. Pollaka. Warszawa, 1964. T. 2. S. 500.

¹⁷ Про Рафала Маковецького див.: Urzędnicy podolscy... S. 218; *Wimmer J.* Makowiecki Rafał Kazimierz (zm. 1689) // *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław etc., 1974. T. 19. S. 225–227.

¹⁸ Докладніше про справу вигнанців див.: *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1699* / Wydał i oprac. J. Stolicki. Kraków, 2002; *Stolicki J.* Egzulanci podolscy 1672–1699. Znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Kraków, 1994.

¹⁹ *Akta sejmiku podolskiego*... S. 7–8.

²⁰ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dział III, koperta 13, nr 15, k. 33. Цитуємо за: *Stolicki J.* Egzulanci podolscy... S. 131.

Як бачимо, С. Маковецький від початку свого “вигнання” тішився прихильністю короля, і на перешкоді цьому не стали оскарження, спрямовані проти колишніх оборонців Кам’янецької фортеці, що лунали на сеймах (починаючи від 1673 р.). Як зауважив краківський історик Ярослав Столицький, летичівський стольник тішився підтримкою двору і в пізніший час²¹.

23 червня 1675 р. Ян III видав універсал, в якому наказував С. Маковецькому і Я. М. Мислішевському, як депутатам, розділити поміж вигнанців 20 тисяч злотих, зібраних з поголовного податку²². Гроші очевидно у повному обсязі не потрапили до егзулянтів, оскільки ті в наступні роки вимагали від С. Маковецького, щоб він сповна повернув готівку і розрахувався з цілої суми²³. Справа тягнулася щонайменше до початку 1678 р., коли на підставі декрету комісарського суду у Львові від стольника зажадали розрахунку з грошової суми, взятої зі скарбу²⁴. Чим остаточно завершилась справи невідомо. Але в наступні роки С. Маковецький неодноразово виконував функції посла на сейм від Подільського воєводства (в 1685, 1687–1689, 1693, 1695 рр.)²⁵, що переконливо свідчить про популярність кам’янецького підстарости серед подільської шляхти. Остання не забула в інструкції послам на сейм від сеймика Подільського воєводства, який 19 січня 1695 р. відбувався у Львові, просити про винагороду поміж іншими, і С. Маковецькому за працю й втрати, понесені ним на полі публічної діяльності. У документі читаємо:

Emerita virtus sat luculenter od lat tak wielu eminet województwu naszemu ichm. panów Michała Myśliszewskiego chorążego czernihowskiego i Stanisława Makowieckiego stolnika latyczowskiego, podstarościego i sędziego grodzkiego kamienieckiego, którzy jako nieustający około dobra pospolitego i całości ojczyzny oczywiście omni studio świadczą pracę, tak iustum meritorum zasługują respectum i od nas braterskiego czekają politowania, admovebunt tedy manu ichm. panowie posłowie, ażeby przy słusznej i należytej zasług swoich i stra[t] pamięci inveniant gratiam u J. K. Mci ukontentowania i u R. P. należytego zawdzięczenia²⁶.

Не відомо чи вимоги шляхти отримали належну підтримку і чи винагородив монарх подільських послів. Подальші перипетії життєвої долі С. Маковецького невідомі. Доживши щасливого 1699 року, він міг тішитися з умов Карловіцького трактату, на підставі яких Річ Посполита повернула подільські землі разом із Кам’янцем. Здається, що відразу після цього летичівський стольник повернувся в рідні краї, де й помер не пізніше 10 березня 1706 р.²⁷

²¹ *Stolicki J. Egzulanci podolscy...* S. 131.

²² *Akta sejmiku podolskiego...* S. 20 (Uniwersał króla Jana III Sobieskiego do trzech województw koronnych z 23 VI 1675 r.).

²³ *Ibid.* S. 23, 28, 33.

²⁴ *Ibid.* S. 50–51.

²⁵ *Ibid.* S. 83–84, 105–111, 115, 121, 129, 148, 179, 196.

²⁶ *Ibid.* S. 195–196.

²⁷ *Urządnicy podolscy...* S. 137.

* * *

Relacyja Kamieńca wziętego була написана, як вже згадувалось, безпосереднім учасником змагань за Кам'янець. Автор перебував в обложеної фортеці та особисто спостерігав за розвитком подій від 15 до 26 серпня, коли було оголошено капітуляцію. Реляція С. Маковецького, незважаючи на її віршовану форму, дає найбільше інформації про перебіг облоги. Порівняння переказу зі збереженою кореспонденцією та лаконічними діаріями дозволяє стверджувати: жодне з цих джерел не містить настільки докладних та унікальних відомостей, на підставі яких можна реконструювати обставини оборони й здобуття фортеці. Це спостереження засвідчує докладна реконструкція облоги й падіння Кам'янця-Подільського варшавського історика Януша Волінського, яке значною мірою ґрунтується саме на оповіді С. Маковецького²⁸. Натомість необізнаність з нею Константи Ґурського, військового історика з ХІХ ст., негативно позначилась на якостях його, подекуди цінної статті, присвяченої подіям війни між Річчю Посполитою і Османською імперією в 1672–1673 рр.²⁹

Переходячи до безпосередньої характеристики твору, належить наголосити, що його поділено на чотири частини-*punkty*. Їх об'єм є наступним: I пункт – 440 рядків, II пункт – 680 рядків, III – 1828 рядків, IV – 1830 рядків³⁰. До цього додається кілька десятків рядків, дописаних на марґінесі рукописних копій, а також дві передмови до читача та віршована присвята королеві Янові ІІІ Собеському. Реляція, яка налічує близько п'яти тисяч віршованих рядків, містить опис подій, починаючи від травневого сейму 1672 року³¹, який поміж іншим розглядав питання про забезпечення Кам'янецької фортеці, аж до серпневого виведення з неї оборонців міста в напрямку Станіславава під ескортом турецько-татарського супроводу.

Причини написання твору летичівський стольник пояснює в початковому зверненні до читача:

Sny czytelniku, coś prędki z chciwości
Wiedzieć wsze rzeczy, masz tu wiadomości
Wierszem podane Kamieńca wziętego.
Nie żałuj, proszę, w tym czasu krótkiego
K temu czytaniu, a uznasz, że zdrady

²⁸ *Woliński J.* Oblężenie Kamieńca w 1672 roku // *Woliński J.* Z dziejów wojen polsko-tureckich. Warszawa, 1983. S. 21–50.

²⁹ *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673-im // *Biblioteka Warszawska*. Warszawa, 1890. T. 1. S. 163 etc.

³⁰ Слід згадати, що в рукописних копіях виділено лише “другий пункт”. Інші частини твору вдалося виокремити завдяки інформації автора щодо їх змісту. Цю інформацію вміщено після першого звернення до читача та емблематичної репрезентації “білого орла” (інскрипцію супроводжує субскрипційна епіграма, натомість “ілюстрація” – третій елемент символічної конструкції – відсутня) (*Małkiewicz S.* *Relacyja Kamieńca...* S. 28–29).

³¹ Про причини зриву цього сейму див.: *Górski K.* *Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją...* S. 168.

Żadnej nie było, lecz że o nim rady
Słusznej nie było przez sejmy zerwane;
Dla tych fortecę tę uznasz wydanę.
Więc masz każdy czas, co się w którym działo,
Jak w oblężeniu długo się siedziało,
Co się robiło, jako odpierali,
Jakim go kształtem poganie dostali,
Wszystko obaczysz porządnie podane,
Ty, przeczytawszy, nie dasz mi naganę³².

Наведений фрагмент свідчить, що появу реляції спричинили, у першу чергу, звинувачення оборонців у зраді, в результаті чого фортецю нібито було віддано султанові Магометові IV без особливого опору. Такі думки з'явилися відразу після падіння Кам'янця-Подільського і набули чималого поширення в шляхетських колах³³. До розповсюдження таких пліток також прислужився загальний з'їзд Голомбської конфедерації³⁴, початок якого (після проведення сеймиків) припав на 4 січня 1673 р. Багаторазове повернення до “кам'янецької справи” під час його нарад негативно вплинуло на перебіг з'їзду. Як слушно ствердив Я. Столицький:

[...] дуже погано про шляхту свідчив той факт, що провину багатьох спробували перекласти на кількох. Падіння Кам'янця визначила фінансова слабкість Речі Посполитої, нехить шляхти до несення податкового тягара (у 1669 р. на короля Міхала покладено неможливий до виконання обов'язок укріпити фортифікації Кам'янця) і внутрішня боротьба. [...] Характерним був факт перекладання частиною послів відповідальності за втрату фортеці на опозицію. Вони намагалися використати цю справу кон'юнктурно, тобто за її допомогою повністю подолати малконтентів (противників короля. – П. Б.)³⁵.

Кон'юнктурне використання звинувачень про зраду в Кам'янці тривало й під час наступних сеймів – конвокаційного та коронаційного. Більшість шляхти здається усвідомлювала (всупереч виголошеним публічно думкам), що з огляду на відсутність належної залоги фортеця рано чи пізно мусила піддатися переважаючим силам Османської Порти. Але в щоденникових і хронікальних переказах парадоксально переважають судження, образливі щодо нечисленних оборонців, котрі впродовж кількох днів протистояли турецькій навалі³⁶. Відтак

³² Makowiecki S. Relacyja Kamieńca... S. 27.

³³ Див., наприклад: Rolle A. J. Zdrada kamieniecka // Kłosy. Warszawa, 1887. T. 31. S. 38–47, 109–118, 190–198, 261–272, 337–352, 435–449, 523–537; Stoliczki J. Sprawa kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // Studia Historyczne. Kraków, 1993. Zesz. 1. S. 23–36; Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Kraków, 2001. S. 171 etc.

³⁴ Перебіг конфедерації восени 1672 р. подано в: Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębiem i Lublinem w 1672 r. wraz z aktem konfederacji / Oprac. A. Przyboś i K. Przyboś. Wrocław; Warszawa, 1972.

³⁵ Stoliczki J. Sprawa kamieniecka... S. 35.

³⁶ Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach... S. 171 etc.; Rolle A. J. Zameczki podolskie na kresach multańskich. Warszawa, 1880. T. 1. S. 106 etc.

реляція С. Маковецького підпорядкована спростуванню вище наведених думок, які, на переконання лeticівського стольника, фальсифікують справжні причини поразки. У присвяті Янові III також з'являється мотив кам'янецької зради. С. Маковецький констатував:

Błahy dar niose, Najjaśniejszy Panie,
Polskich narodów Królu, Trzeci Janie,
Pod nogi Twoje, z mą uniżonością
Przyjmi jako Pan ode mnie z wdzięcznością
Treny żalosne, które w sobie mają,
Te o Kamieńcu wziętym wspominają,
Jako jest wzięty, dla defektów jakich,
Co puszczam na świat dla ludzi wszelakich,
Boć jest tych wielu, co są pewni tego,
Iż w twej fortecy nie uznali złego
I bez nawału jaka jest poddana,
Taka nam biednym od wszystkich nagana.
Zaczyn puścić dla tych me śpiewania,
Którzy te mają o nas domniemanie,
Iż nie przez zdradę jest Kamieniec zdany,
Lecz dla defektów ojczyzny stroskanéj.
Luboś jest wiadom, Panie Najjaśniejszy,
Wszystkich transakcyj, lecz ja wierzeńiejszy
Będę w mej pracy przez to blahe pienie,
Że im wybije złe porozumienie,
Gdy moją pracą tobie ofiaruję,
Na co się wszystek tak dobrze staluję,
Iż nic nie zbłądze, wiadom będąc wszego³⁷.

Складається враження, що присвята твору новообраному монархові мала підтверджувати правдивість автора. Звернення до короля було спробою отримати його ласку до автора та інших вигнанців, які не мали засобів для існування. У наведеному фрагменті С. Маковецький вказує на “дефекти” фортеці та “вітчизни” (йдеться про погане право), а також на чисельну перевагу ворога. Полемізуючи з усталеними в суспільстві думками щодо зради, автор вказує на власні спостереження й участь в подіях (як на джерела інформації), що мало гарантувати фактографічну ретельність його реляції. Натомість у другій передмові до читача з'являється релігійна інтерпретація падіння Кам'янця. Цього разу С. Маковецький спостеріг причину краху не стільки в малій кількості захисників і недостатньому озброєнні, скільки у волі Божого провидіння. Саме вона спричинила війну для вітчизни і визначила скитальницьку долю подолян. Релігійне бачення нещастя з'являється в прозопопейчному фрагменті, стилізованому під мову Бога, який ганить грішних поляків:

³⁷ *Makowiecki S. Relacja Kamieńca...* S. 30–31.

“Dosyć przymówisk, ma w tym wola była,
W wzięciu Kamieńca ona to sprawiła,
Jam to dopuścił, a dla waszych złości
Oddaliłem precz me zwykle litości
I choć wołacie, ucho me nie słucha,
Bo jest modlitwa wasza we mnie głucha.
Lecz gdy obaczę serc waszych zniżenie,
Przypomnę sobie kościołów zburzenie,
W których mi modły przedtym oddawali,
Będziecie znowu jak starsi tak mali
I nie tęsknicie do słusznego czasu,
Pozbawię ja was wojny i hałasu,
Którą to przez lat trzech trzydzieści macie,
Nie za długi czas sami to uznacie.
W moich to rękę poniżyć człowieka,
W moich jest podnieść, któregom od wieka
Obrał na urząd i na panowanie,
Takiemu męstwa i sił mu dostanie.
I wy nie mówcie, aby ta ich siła
Miała wytrzymać woli mojej dziła.
Na których oto winy przekładacie,
Czemuż o siebie bynajmniej nie dbacie
I choć do kupy wszyscy się schadzacie,
Różne koncepta, różne rady macie,
I czas trawicie marnie rozmierzony,
Nie mogąc dać ojczyźnie obrony?”³⁸

Релігійна санкціонованість капітуляції Кам'янецької фортеці мала, за наміром автора, служити очищенням від різнорідних звинувачень для її захисників. Відтак ідеї їх “захисту” підпорядковано безпосередню розповідь про події у творі, написаному в 1674 або 1675 рр.³⁹ Невідомо, чи *Relacyja Kamieńca wziętego* базується на щоденнику автора, який він вів під час облоги (як припускав Тадеуш Стернал та піддав сумніву А. Сайковський⁴⁰), чи створена “з пам’яті” після більше як двох років від описаних у ній подій. З огляду на детальність переказу можна здогадуватися, що С. Маковецький мав у своєму розпорядженні якісь нотатки, і в подальшому це полегшило йому відтворення усіх обставин падіння Кам’янця. На користь цього свідчить композиція реляції, яка місцями нагадує структуру щоденника (опис облоги в серпні подано поденно). Як вже згадувалось, цей об’ємний твір поділено на чотири “пункти”. Їх зміст обумовив

³⁸ Ibid. S. 33–34.

³⁹ У “словах Бога” з’являється визначення часу, який триватимуть війни (“Pozbawię ja was wojny i hałasu, / Którą to przez lat trzech trzydzieści macie; Ibid.). Якщо прийняти 1648 рік за початок воєн Речі Посполитої, то виходить, що С. Маковецький писав свій твір через 27 років від їх початку, відтак міг сміливо пророкувати 33-літній період воєн.

⁴⁰ *Sajkowski A. W stronę Wiednia... S. 237.*

сам С. Маковецький після першого звернення до читача та емблематичної презентації, що вихваляє “білого орла” і герб Яніна:

1. W pierwszym punkcie relacja sejm zerwanego.
2. W drugim punkcie wpadnienie Lipków z Wołoch do nas w Podole i ludzie wiele ich było na Kamieńcu, kto niemi rządził.
3. W trzecim punkcie przyście cesarza tureckiego z wojskiem chana i Dorosza, oblężenie Kamieńca, dobywanie, ustąpienie zamku nowego, minami wyrzucenie starego.
4. W czwartym punkcie traktat z wezyrem, odebranie Kamieńca, prochów zapalenie, powitanie wezyra, wyjście z Kamieńca nas niektórych z żołnierzami⁴¹.

Найбільше уваги автор присвятив описам боїв за Кам’янець, а також перебігу переговорів з везіром. Значну частину реляції склав невідомий з інших джерел опис подорожі вигнанців на захід після здачі міста. Розповідь про змагання з турками рясніє оціночними судженнями: С. Маковецький неодноразово декларує патріотизм нечисленного гарнізону замку (оцінюваний ним у 1 060 жовнірів), а також шляхти і міщан, які обороняли місто. Для того, щоб унаочнити детальність опису та важливість тексту для реконструкції оборони Кам’янця, достатньо лише одного прикладу (“пункт” II, рядки 434–464):

Tysiąc sześćdziesiąt na wielkie kłopoty
Było w dwóch zamkach z oficyjarami,
A szlachta w mieście bronili się sami.
Lecz byś kwatery wiedział tamtych ludzi
Ku przeczytaniu niech cię chęć pobudzi,
Otoć tu piszę, gdzie który zostawał
Z oficyjerów, gdy Turczyn dostawał.
Wziął tedy czoło na tym zamku nowym
Wojciech Humiecki i był tam gotowym.
Prawe wziął skrzydło też Michał Myśliszowski,
A od Chocimia wziął Wołodyjowski.
Bok od Zinkowiec Kwasiborski trzymał
Z tym regimentem, com go już wspominał.
Tu zaś Wąsowicz w rogu ku laskowi,
Właśnie to jest miejsce ku południowi.
Tu zaś od dworca, iż jest róg taki,
Bukar kapitan, mąż nieladajaki,
Z tym regimentem pana Krasieńskiego,
Referendarza cnego koronnego,
Serdników także ze trzydziestu było,
Tych się od dołu w zamku postawiło
Nizej piechoty Wołodyjowskiego,
Ku Chocimowi tam od dołu tego.

⁴¹ *Makowiecki S. Relacja Kamieńca...* S. 29.

To już zamek opisał się rządnie,
Pójdźże do miasta a i tam porządnie
Obaczysz, bracie, iż było w tej dobie,
Czytać chciej, proszę, a uważaj sobie.
Ludźmi miejskimi wszystkich podzielono,
Makowieckiemu pierwszą straż ruczono,
Dano mu ludzi sto dwadzieści do ni
I pilną bacność mieć kazano o niéj⁴².

Аналогічних фрагментів знаходимо десятки, і вони переконливо свідчать, що вичерпне дослідження кам'янецької кампанії неможливо провести без використання твору летичівського стольника. Раз за разом в його оповіді з'являються відсутні в інших джерелах подробиці про ті чи ті обставини облоги Кам'янця, як, наприклад, про присягу, яку склали мешканці міста на вірність релігії, королю і батьківщині (“пункт” III, рядки 181–208)⁴³. Цей акт, що мав мобілізувати оборонців фортеці, здійснено з ініціативи кам'янецького єпископа Веспасіана Лянцкоронського, дії якого під час облоги інші джерела представляють у ненайкращому світлі. Натомість для С. Маковецького “духовний пастир” є взірцем патріотизму – навіть у ситуації, коли єпископ радить вести переговори з турками, потузі яких важко було протистояти.

Окремим питанням є автоінтерпретація летичівського стольника: це один з елементів, які промовляють про суб'єктивізм реляції. С. Маковецький послідовно представляє себе як такого, що навіть у критичній ситуації виступав проти переговорів з ворогом, і не забуває кілька разів згадати про це, неодноразово передаючи – у прямій мові – сказані колись слова. Характерною для твору, з огляду на це, є словесна сутичка з шляхтичем Бабінським, який насміхається з негативного ставлення летичівського стольника до переговорів (“пункт” III, рядки 1637–1652):

Przyszedł Babiński na te onych mowy,
I z Makowieckim udał się w rozmowy:
“Cóż kawalerze, chciejże teraz radzić,
Umiałeś ongi z nami się tu wadzić,
Nie zezwalałeś, kiedy był czas k temu,
A teraz widzisz, trudno zabi[e]c złemu.
Już zwątpię, byśmy po nim to uznali,
Byśmy swe zdrowie wcale zachowali”.
Makowiecki im odpowie gorąco,
Jakby go oblał wtenczas wodą wrzącą:
“Com umiał ongi, to i dzisiaj umiem,
I to uczynię, jako sam rozumiem,

⁴² Ibid. S. 68–70.

⁴³ Ibid. S. 86–87.

I bądź tak pewien, w traktat nie pozwolę,
I owszem umrzeć przy przysiędze wolę.
A kładź też o mnie, że o śmierć nie stoję,
Ani się twojej tej furyjej boję⁴⁴.

Намагання піднести цінність власних слів і вчинків не повинні дивувати, особливо якщо згадати про загальну спрямованість усього твору, написаного з метою “очищення” несправедливо звинувачених у зраді захисників Кам’янця. За переказом С. Маковецького, зважаючи на величезну нерівність сил та диспропорцію в артилерії, немає підстав говорити про боягузливість гарнізону. Описуючи чергові фази облоги, автор реляції звертає особливу увагу на втомленість кількох сотень жовнірів, які спершу обороняли Новий, а потім Старий замок. Навіть якщо в цьому своєрідному поетичному звіті подекуди і трапляються елементи ампліфікації, то все одно він є докладним джерелом інформації про серпневі події у фортеці. Достатньо пригадати, що без *Relacyji Kamieńca wziętego* не було б останньої частини трилогії Г. Сенкевича, або вона мала б зовсім інший зміст⁴⁵. У жодному іншому джерелі опис смерті Єжи Володійовського не зберігся настільки “в деталях”, наскільки натуралістично відображено смерть “малого рицаря” після вибуху пороху в Кам’янецькому замку у творі С. Маковецького (“пункт” IV, рядки 275–288):

I jeno wchodzą w dziedziniec do zamku,
Wołodyjowski leży pełen szwanku,
Bo gdy te prochy ogniami rzucili,
Po wszystkim zamku działa zapalili,
Co to w pośrodku stali z kartaczami,
Tamo ich byli stawiali sami.
Gdy zajrzał ogień ten Wołodyjowski,
Chciał się na koniec za wał umknąć troszki,
A w tym kartacze, będąc zapalone,
Precz mu wyrwali głowy tylną stronę.
Kość wszystka z mózgiem, nie wiem, gdzie się działa,
Tylko twarz z okiem jednym się została.
Tam poległ wtenczas snem twardo uspiiony,
Chyba w dzień sądny będzie obudzony⁴⁶.

Сцена виглядає дещо відмінною, аніж у романі Г. Сенкевича, оскільки С. Маковецький не естетизував смерті: застосування віршованої форми для опису минулих подій не позбавило його реляцію достовірності. Це стало одним з основних аргументів, які обумовили необхідність видання *Relacyji Kamieńca wziętego* – твору, що кілька сотень років спочивав серед манускриптів⁴⁷. Свого

⁴⁴ Ibid. S. 140.

⁴⁵ *Sternal T.* Oblężenie Kamieńca... S. 305–347.

⁴⁶ *Makowiecki S.* Relacja Kamieńca... S. 157.

⁴⁷ Докладніший огляд змістового наповнення твору див.: Ibid. S. 12–21.

“RELACYJA KAMIENŃCA WZIĘTEGO...” СТАНИСЛАВА МАКОВСЦЬКОГО

часу “відсутність” праці летичівського стольника серед “знаних” барокових епічних творів обумовили її низькі мистецькі якості. Проте в часи написання *Relacyji Kamieńca wziętego* читали різні твори, а поширення її в копіях свідчить, що і цей текст мав своїх читачів.

З польської переклала
Оксана ВІННИЧЕНКО

**“RELACYJA KAMIENŃCA WZIĘTEGO...” BY STANISŁAW
MAKOWIECKI AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF 1672
KAM’YANETS-PODILSKY SIEGE**

Piotr BOREK

Institute of Polish Philology, Pedagogical University
of the National Education Commission of Cracow
2 Podchorążych str., Krakow 30-084, Poland

The poetic work “Relacyja Kamieńca wziętego...” was created by the participant of Kam’yanets-Podilsky city siege. The siege became the central event of the 1672–1676 war was between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire. The text author Stanisław Makowiecki was in the besieged fortress in 1672 and witnessed the events that took place there until the end of August. In his tale, despite its poetic form, he gives as much information about the proceeding of the siege of Kam’yanets-Podilsky. The comparison of this work to other sources of that time shows that none of the sources includes the data detailed enough to reconstruct the circumstances of the defense and seizure of the fortress.

Key words: poetry XVIIth century, historical poetic work, Polish-Lithuanian Commonwealth, the siege of Kam’yanets-Podilsky in 1672.

**“RELACJA KAMIENŃCA WZIĘTEGO...” СТАНИСЛАВА
МАКОВЕЦКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ОСАДЫ
КАМЕНЦА-ПОДОЛЬСКОГО В 1672 ГОДУ**

Петр БОРЕК

Институт Польской филологии Педагогического университета
им. Комиссии национального образования в Кракове
ул. Подхорунжих 2, Краков 30-084, Польша

Стихотворное произведение “Relacyja Kamieńca wziętego...” написал участник осады Каменца-Подольского, которая стала центральным событием войны 1672–1676 годов между Речью Посполитой и Османской империей. Его автор Станислав Маковецкий находился в осажденной крепости в 1672 г. и стал свидетелем событий, происходивших

в ней до конца августа. В его рассказе, несмотря на его стихотворную форму, подано больше всего сведений о ходе осады Каменца-Подольского. Сравнение содержания этого произведения с другими тогдашними источниками свидетельствует: ни одно из них не содержит столь подробных данных, на основании которых можно реконструировать обстоятельства обороны и взятия крепости.

Ключевые слова: поэзия XVII века, стихотворное историческое произведение, Речь Посполитая, осада Каменца-Подольского 1672 года.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.2007

Прийнята до друку 21.07.2010